

Xumar Tağıyeva¹
MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏNİN TƏDRİSİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI

Mürəkkəb cümlələrin, o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlələrin qrammatik təbiətinə məhz semantik-qrammatik mövqedən yanaşılması onun quruluş tiplərinin daha düzgün müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir (1). Buna görə də nitqin kamilliyi, zənginliyi dedikdə natiqin böyük həcmdə aktiv söz ehtiyatına malik olması, eləcə də, morfoloji formalar və sintaktik konstruksiyalardan yerində yararlanması başa düşülür (2,3).

Professor Adil Babayevə görə fonosintaksisin əsas problemlərindən biri də mürəkkəb cümlələr arasındakı informasiyanın qurulmasından ibarətdir.

Məlumdur ki, pauzanın böyüklüyündən, intonasiyadan asılı olaraq mürəkkəb cümlə tabeli və tabelsiz ola bilər. Pauza kiçik olduqda isə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə üstünlük təşkil edir. Komponentlərinin istər sintaktik-qrammatik, istərsə də məntiqi cəhətdən qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinə görə mürəkkəb cümlələri iki qrupa bölmək olar (4):

1. Tabelsiz mürəkkəb cümlələr

2. Tabeli mürəkkəb cümlələr

Bərabər hüquqlu sadə cümlələrin birləşməsindən yaranan mürəkkəb cümlələrlə tabelsiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında, əsasən, aşağıdakı mənə əlaqələri olur:

1. Zaman əlaqəsi

2. Ardıcılıq əlaqəsi

3. Səbəb-nəticə əlaqəsi

4. Aydınlaşdırma əlaqəsi

5. Qarşılaşdırma əlaqəsi

6. Bölüşdürmə əlaqəsi

Müasir Azərbaycan dilində, eləcə də türk dilli xalqların dilçilərinin bu gün mühüm əhəmiyyət verdikləri bir məsələ də dilçilikdə mürəkkəb cümlədir: “Sintaksislə məşğul olan alimlər belə nəticəyə gəlmişlər ki, tabeli mürəkkəb konstruksiyanın hissələri mənə və intonasiya bitkinliyinə görə müstəqil işlənən cümlələrdən təbii olaraq fərqlənsə də, cümləyə xas əsas əlamətləri mühafizə edib saxlayır”(5).

Azərbaycan dilinin zəngin ifadəlilik imkanlarını özündə əks etdirən, geniş, əhatəli məzmunu və quruluş xüsusiyyətlərinə malik mürəkkəb cümlələr bədii fikrin estetik tələblərə müvafiq ifadəsini şərtləndirən amillərdəndir (6).

Tablesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bir-biri ilə semantik(mənə əlaqələri), qrammatik (bağlayıcılar, işarə əvəzlilikləri, mənsubiyyət şkilçiləri və s.) və fonetik (vahid intonasiya və s.) vasitələrlə əlaqələnir.

•Zaman əlaqəli tabelsiz mürəkkəb cümlə. Bu tip cümlələr böyük natiqin məişət üslublu söhbətləri üçün daha xarakterikdir: “Ailə öz övladını əsgərliyə göndərəndə məclis qururdu, onu təntənə ilə yola salırdı, ona xeyir-dua, sədaqətə xidmət etmək nəsihəti verirdi”(7.VIIIc.s.390).

•Zaman əlaqəli tabelsiz mürəkkəb cümlələr.

Zaman əlaqəli tabelsiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində eyni zamanda baş verən hadisələr sadalanır.

Tablesiz mürəkkəb cümlələrin bir qismidə onu əmələ gətirən sadə cümlələr yalnız intonasiya ilə bir-birinə bağlanır.

Burada ardıcılıq mənə növündən istifadə olunmuşdur.

Mürəkkəb cümlənin inkişafı mərhələlərində tabeli mürəkkəb cümlələr tabelsiz mürəkkəb cümlələrə nisbətən kəmiyyətcə çoxluq təşkil etmişdir. Çünki təfəkkürün inkişaf prosesi tabelsiz mürəkkəb cümlələrin semantikasında səciyyəvlənən cəhətlə: nəyin isə təsdiqi və ya inkarı, qarşılaşdırılması, müqayisəsi, nəticəsi ilə kifayətlənə bilməzdi; bu zaman həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranması zərurətə çevrilir ki, burada məsələnin şərti, səbəb-nəticə əlaqəsi, zamanı, məkanı göstərilərək bu irəli sürülən səciyyə ilə əlaqədar ümumiləşmiş fikir söyləməyə də imkan yaranır.(8)

M. Hüseyinzadə feil formalarından bəhs edərkən –sa, –sə şəkilçiləri ilə əmələ gələn şərt şəklinin o biri şəkillərdən fərqli olaraq yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrdə işləndiyini və bir qayda olaraq budaq cümlələri baş cümləyə bağladığını göstərmişdir.

Xəbər budaq cümləsi baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan xəbəri izah edib aydınlaşdırır. Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində xəbərin yerində, odur, budur, elədir, belədir, o idi, bu idi, elə idi, belə idi, o oldu, bu oldu, buradadır, oradadır, onun üçündür, bunun üçündür, ona görədir, buna görədir, ondan ötrüdür, bundan ötrüdür, ondan ibarətdir və s. kimi söz və ifadələr-qəlib sözlər işlənir.

Mürəkkəb cümlənin optimal tədrisi bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir: hər şeydən əvvəl, o III-V sinif şagirdlərinin yazılı və şifahi nitqini inkişaf etdirir; onların təfəkkürünü, dərketmə qabiliyyətini formalaşdırır; müstəqilliyini artırır; sintaksisdən alınan nəzəri məlumatların praktik tətbiqini intensivləşdirir;

Onların təfəkkürünü, dərketmə qabiliyyətini formalaşdırır; müstəqilliyini artırır; sintaksisdən alınan nəzəri məlumatların praktik tətbiqini intensivləşdirir; morfolojiya və sintaksis arasındakı münasibətləri ayırd etməyə geniş imkanlar açır; məktəblilər də dilə həssas münasibət yaradır.

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

Onu da qeyd edək ki, biz nitqimizi təkcə sadə cümlələrlə ifadə edə bilmirik. Təcrübəyə əsasən deyə bilərik ki, mürəkkəb cümlənin tədrisində çətinlik törədən başlıca məsələ onunla sadə cümlə arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin məktəblilərə başa salınmasıdır.

V sinif

şagirdlərinə sadə dillə çatdırılır ki, sadə və mürəkkəb cümlələr arasındakı oxşar cəhətlər onların predikativlik, intonasionalıq, modalıq əlamətləri ilə yanaşı, zaman, şəxs kateqoriyasına malik olmasıdır.

Mürəkkəb cümlənin tədrisinin nitq inkişafı istiqamətində aparılması.

Bu prinsiplərin həyata keçirilməsinə müəyyən tələblər verilir. Belə ki:

- məktəblilərə yalnız iki sadə cümlənin birləşməsindən yaranan mürəkkəb cümlələr təqdim olunmalıdır;
 - mürəkkəb cümlələr üzərində iş şagirdlərin sadə cümlələr haqqındakı biliklərinə istinadən müqayisəli aparılmalıdır;
 - mürəkkəb cümlə sadə cümlənin inkişafı kimi şagirdlərə təqdim olunmalıdır;
- mürəkkəb cümlənin tərkibindəki komponentlərin sintaktik cəhətdən əlaqələnməsi şagirdlərə sadə cümlədə sözlərin əlaqələnməsinə xas olan qanunauyğunluq əsasında açılmalıdır və s.

Dərslərdə mürəkkəb cümlənin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuş cümlələri iki istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynzadə Muxtar. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1988, s.22-28.
2. Ağayeva İ.S. Bədii və elmi üslub. Bakı: Maarif, 1988, s.22-30.
3. Quliyev İlkin. Qazi Bürhanəddinin dilində şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Filologiya məsələləri, №2, 2007, s.91-96.
4. Babayev Adil. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 620 s.
5. Abdullayev Ə.Z. Sintaksisin aktual məsələləri (tabeli mürəkkəb cümlənin tədqiqi). Dərs vəsaiti. Bakı, 1987,84 s.
6. İslamzadə Məsudə. Bədii nərsdə mürəkkəb konstruksiyaların üslubi-semantik xüsusiyyətləri. AMEA-nın xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2007, № 2 s. 81-93.

Ключевые слова: речь, культура речи, сложные предложения, сложносочиненные и сложноподчиненные предложения

Keywords: speech, speeche culture, complex sentences, subordination and coordination complex sentences

Развитие речи при обучении сложным предложениям

РЕЗЮМЕ

Именно семантико-грамматический подход к грамматической природе сложных предложений, в том числе подчиненных сложных предложений, позволяет более точно определять их структурные типы. Следовательно, совершенство и богатство речи означает наличие у говорящего большого активного словарного запаса, а также использование морфологических форм и синтаксических структур на месте.

На стадиях развития составного предложения подчиненные составные предложения были количественно более многочисленны, чем подчиненные составные предложения. Потому что процесс развития мышления характеризуется семантикой непослушных сложных предложений: он не может быть удовлетворен подтверждением или отрицанием чего-либо, сравнением, результатом; При этом необходимо формировать придаточные составные предложения, где можно выразить обобщенное мнение о характере проблемы с указанием условия, причинно-следственной связи, времени и места.

Speech development in the teaching of complex sentences

SUMMARY

The semantic-grammatical approach to the grammatical nature of complex sentences, including subordinate compound sentences, determines its more accurate types of structure. Therefore, the perfection and richness of speech means that the speaker has a large active vocabulary, as well as the use of morphological forms and syntactic structures on the spot.

During the developmental stages of a compound sentence, subordinate compound sentences were quantitatively more numerous than subordinate compound sentences. Because the process of development of thinking is characterized by the semantics of disobedient complex sentences: it could not be satisfied with the confirmation or denial of something, comparison, comparison, result; At the same time, it becomes necessary to form subordinate compound sentences, where it is possible to express a generalized opinion on the nature of the problem, indicating the condition, cause-and-effect relationship, time and place.

Rəyçi: dos. S.Abbasova